

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 350-річчя від дня народження П.Орлика

Ярослав ЗАТИЛЮК

кандидат історичних наук,
науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України;
старший науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна), yaroslav.zatylyuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

«Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ, намагаючись відірвати його від України»: схема козацької історії в «Реляції про Київ» та у преамбулі «Конституції» П.Орлика*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.048>

УДК:94(477):261.7

Анотація. Метою статті є спроба дати вичерпний джерелознавчий коментар латиномовного трактату «Реляція про Київ» з окресленням контекстів появи й функціонування ідей твору, а також встановлення його співвідношення з «Конституцією» П.Орлика та іншими маловідомими текстами мазепинців з фонду «Cosasica» Національного архіву Швеції. Пояснюється, чому «Реляція...» збереглася в одному документі разом зі вступом до «Конституції», відділеним від її основного тексту. **Методологія** заснована на поєднанні текстологічного та наратологічного підходів, а також на методології історії ідей. **Наукова новизна.** У науковий обіг вводяться маловідомі джерела, а також пропонуються нові концептуальні підходи до інтерпретації «Конституції» П.Орлика та інших творів мазепинців. **Висновки.** Преамбула «Конституції» зосереджена на представленні «козацького народу» як самостійного, а також справедливості його боротьби, визначеної походженням, історією й засадами природного права. «Реляція про Київ» – похідна від преамбули та зосереджена на обґрунтуванні історичних прав козаків на Київ і всю Україну, а також її неподільності. Водночас історичні аргументи трактату стверджують окремішність «козацької нації» від московитів та їхніх правителів. Ключові ідеї обох творів засновані на переосмисленні козацьких «origene gentum» як «витоків» окремої історії, що означувало розрив із династичним наративом

* Автор висловлює щирі вдячність Наталі Миколаївні Яковенко – за допомогу в перекладі та опрацюванні латиномовних творів, Сергієві Олександровичу Багру – за висловлені міркування при обговоренні преамбули «Конституції» П.Орлика, а також Ользі Борисівні Вовк – за консультації щодо копій козацького дипломатію у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

«Синописа». Раніше в риторичі церковної і світської еліти Гетьманщини «хозарський міф» не трактувався свідченням окремішності козаків. Натомість П.Орлик та мазепинці після подій 1708–1709 рр. опинилися перед необхідністю сформулювати й аргументувати гасла боротьби з московським царем. Окремо обґрунтовано, що «Реляція про Київ» разом із преамбулою «Конституції» могли відігравати роль текстів-заготовок, потрібних представникам П.Орлика у Стамбулі у грудні 1711 та в перші місяці 1712 рр. для пояснення османцям основних мотивів боротьби козаків із московитами, а також прав козацтва на обидва береги Дніпра включно з Києвом.

Ключові слова: Орлик, наратив, «козацький народ», право на опір, хозарський міф, «Реляція про Київ», «Синопис», Рюриковичі.

Наведені в назві слова розпочинають латиномовну «Реляцію про Київ» та виразно представляють її основну ідею – спростувати твердження про наявність у московитів будь-яких прав на всю Україну та Київ. Невеликий за обсягом трактат, про який надалі йтиметься, зберігся серед паперів гетьмана П.Орлика та мазепинців у колекції «Cosasica» Національного архіву Швеції. Вже сам його початок демонструє важливі світоглядні зрушення козацької еліти, адже досі ідеї історичного зв'язку з Московією та її правителями в політичному дискурсі Гетьманщини не піддавалися жодному сумніву. Також трактат безпосередньо співвідноситься з «Конституцією»¹ П.Орлика, яка розпочинається з декларації справедливості боротьби «козацької нації» за свою свободу. Як спробуємо продемонструвати нижче, «Реляцію про Київ» можна вважати важливим репрезентативним джерелом, що яскраво характеризує спроби гетьмана та його соратників (надалі їх усіх називатимемо мазепинцями) сформулювати засади власної політичної й історичної ідентичності.

Актуальність дослідження пам'ятки визначається не лише можливістю поглиблення студій політичної культури козацької еліти та діяльності мазепинців в Європі в першій половині XVIII ст., а і її ідейним перекликом із сучасністю. Крім того, цьогогоріч минає 350-та річниця від дня народження гетьмана Пилипа Орлика (1672–1742 рр.) – продовжувача справи І.Мазепи, першого українського політичного діяча в еміграції. Він відзначився самовідданою наполегливістю у спробах знайти підтримку в європейських монархів та еліти Османської імперії задля боротьби «козацької нації» проти московитів². Латиномовна «Реляція про Київ» сукупно з іншими малодослідженими історико-політичними творами з колекції «Cosasica» яскраво ілюструє зусилля П.Орлика і його однодумців у формуванні концепції минулого козаків як суверенної/правосуб'єктної спільноти на тогочасній політичній мапі Європи. Тож нижче спробуємо надати джерелознавчий коментар «Реляції...», при цьому з'ясувавши її ідейне співвідношення з «Конституцією» П.Орлика та першими трактатами мазепинців, а також розкрити їх інтелектуальне й політичне тло.

¹ Для зручності саме так називатимемо ухвалені 5 квітня 1710 р. в Бендерах «Договори та постанови прав і вольностей військових...». Див. археограф. публікацію текстових версій пам'ятки: «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В.А.Смолій; упор. М.С.Трофимук, Т.В.Чухліб. – К.; Л., 2011. – С.79–117.

² Про П.Орлика див. докл.: *Крупницький Б.Д.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля / Вступ. ст. О.Оглоблина. – Мюнхен, 1956; *Ульяновський В.І.* Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С.419–497; *Бовуа Д.* «Щоденник» Пилипа Орлика: Від міражу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. – Вип.8/9. – К.; Нью-Йорк; Торонто, 2004. – С.322–345; *Соболь В.* Штрихи до портрету Пилипа Орлика (на підставі його діаріуша) // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Мат. Міжнар. наук. конф. «Ad fontes: до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р.» (Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 р.). – К., 2011. – С.61–73.

Упродовж останнього часу «Реляція про Київ» стала предметом особливої уваги істориків права як унікат козацької доби зі шведських архівів. Минулого року О.Малишев опублікував текст мовою оригіналу та в перекладі українською з коротким коментарем³. О.Кресін прокоментував основні ідеї твору та пов'язав його появу з дипломатичними переговорами у Стамбулі після провального для Петра I Прутського походу 1711 р., відзначивши особливості трактування хозарського міфу для спростування претензій московитів на козацьку Україну й засадничу орієнтацію автора на концепти «природного права» і правосуб'єктності народів⁴.

Поза тим, уперше «Реляцію про Київ» коротко прокоментував О.Пріцак у своєму джерелознавчому огляді трактатів П.Орлика, що став передмовою до здійсненого Українським науковим інститутом Гарвардського університету факсимільного видання щоденника гетьмана-емігранта. Дослідник уважав П.Орлика автором цього твору й датував його написання 1710–1711 рр. Він коротко відзначив трактат через оригінальну інтерпретацію козацького та киево-руського минулого, яка йшла врозріз з ідеями загальноприйнятого в той час наративу «Синописа». О.Пріцак анонсував його публікацію у черговому 7-му томі Гарвардської серії видань пам'яток ранньої української літератури, який, однак, так і не вийшов друком⁵. Підхід О.Пріцака до цього твору, передусім сама ідея співвіднести його з іншими подібними текстами мазепинців, є продуктивним для студювання історичних та політичних уявлень козацької еліти. І це було враховано нами у власному дослідженні особливостей пошуку «історичних» предків козацтва церковними та світськими авторами Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст.⁶

Важливо, що у жодному зі згаданих вище джерелознавчих коментарів не розкрито повно контексти появи «Реляції про Київ» та її основні тези. Крім того, потребують окремого пояснення особливості збереження цього твору. До них надалі і звернемося.

Латиномовна «*Relatio de Kijovia*» збереглася серед паперів мазепинців, виділених в окрему колекцію «*Cosacica*» у складі розлогого фонду «*Diplomatica Muscovitica*» Національного архіву Швеції⁷. Це два томи документів різного плану. Перший сумарно нараховує більше 300 арк. Одну його половину майже повністю складає листування гетьманів Б.Хмельницького та І.Виговського зі шведськими монархами й урядовцями, а також їхні донесення за 1649–1656 рр. Інша половина тому являє собою масив матеріалів, пов'язаних із П.Орликом та мазепинцями, що перебували при дворі Карла XII⁸. Тут міститься документ із латиномовними преамбулою «Конституції» П.Орлика та «Реляцією про Київ», що не датовані й не

³ Малишев О.О. Козацька реляція про Київ як столицю України: невідомий документ поч. XVIII ст. // Конституція – основа розвитку держави і суспільства: До 25-річчя Конституції України: Мат. XII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 червня 2021 р.). – К., 2021. – С.69–74.

⁴ Див.: Скарби шведських архівів: Документи з історії України / Упор. М.Траттнер. – Одеса, 2021. – С.102–105. Тут також здійснено повторну публікацію пам'ятки мовою оригіналу та в перекладі сучасною українською (с.154–155).

⁵ Див.: *Pritsak O. Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past, and Future. Introduction* // *The Diariusz podrzyny Pylyp Orlyk (1727–1731)* // *Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts*. – Vol.6. – Cambridge, Mass., 1988. – Р.XXII–XXIV.

⁶ Затилюк Я.В. Предки «козацького малоросійського народу» і киево-руська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. – С.118–135.

⁷ Див. копії з колекції «*Cosacica*» Національного архіву Швеції: *Riksarkivet*. – Sök i arkiven. – RA/2113/2113/2/1-2. *Diplomatica Muscovitica Cosacica*. – Vol.1-2. Документи колекції доступні онлайн: [Електронний ресурс] https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0000480_000011#c=&m=&s=&cv=&xywh=-1666%2C156%2C4652%2C2140. Фотокопії майже всіх матеріалів колекції зберігаються у фонді 2236 ЦДІАК України. Їх ґрунтовне представлення див.: *Вовк О.Б. До історії українськошведських стосунків XVII–XVIII ст.: за документами фонду 2236 Центрального державного історичного архіву України* // Іван Мазепа та його доба: Історія, культура, національна пам'ять: Мат. Міжнар. конф. – К., 2008. – С.248–260.

⁸ Другий том «*Cosacica*» сформовано винятково з документів і кореспонденції П.Орлика та мазепинців зі шведськими монархами й чільними урядовцями.

мають вказівки про автора⁹. Обидва тексти писані одним канцелярським латинським письмом XVIII ст. на 4 арк. Останній аркуш не заповнений, і це дає підстави вважати, що тексти готувалися для якоїсь спеціальної нагоди.

Обидва твори написані один за одним і важливо обговорити, чи таке їх поєднання стало випадковим із боку копіста, або ж ні. Може здатися, тексти поєднано механічно, адже залишено завершення преамбули зі вказівкою, що далі буде вміщено статті, про які «домовилися» гетьман та різні урядники Війська Запорізького. Цю фразу не просто залишено (що видається нелогічним), за нею прописано подвійне «etc», і далі з нового рядка – заголовок і текст «*Relatio de Kijovia*». Підставою вважати, що вступ до «Конституції» було відділено від її «основного тіла» цілком усвідомлено слугує те, що переписаний у документ її початок супроводжено спеціальним заголовком: «*Proaemium ad Pacta cum Illustrissimo Duce tempore Electionis eius conventa, et Autoritate Serenissimae Regiae Maiestatis Sueciae confirmata*»¹⁰. Тобто особа, яка komponувала в одному акті передмову до «Конституції» (далі – Преамбулу) та «Реляцію про Київ» вважала їх окремими творами й водночас текстами з однієї проблематики.

Попри вдавану належність до різного реєстру тексти Преамбули та «Реляції...» єднає тема загального представлення «козацького народу» і справедливості його боротьби, визначеної історією й засадами природного права. При цьому «Реляція...» похідна від Преамбули, оскільки зосереджена винятково на питаннях історичних прав козаків та їх опонентів московитів. Проілюструємо цю тезу докладним аналізом цих творів.

Стрижнем Преамбули виступає презентація «відважного стародавнього народу козацького», його боротьби за свободу та обставин укладення «Договорів і постанов» у Бендерах 5 квітня 1710 р. В рамках цього завдання в тексті, у відповідності до канонів риторичного жанру, здійснено послідовне наведення різнопланових аргументів. По-перше, на початку зроблено відзначення Божого промислу над «відважним народом козацьким» на всіх етапах його історії. Саме ж минуле «козацького народу» описано в кількох реченнях: після констатації його хозарського походження згадано про завоювання козацьких предків польськими королями Болеславом Хоробрим і Стефаном Баторієм. Останнє стає основним мотивом «сучасності»: «за всесильної Божої допомоги» гетьман Б.Хмельницький «визволив Військо Запорізьке та малоросійський народ» із польського підданства та «добровільно піддався» московському монархові. Надалі основний текст зосереджений на обґрунтуванні теперішньої боротьби «козацького народу» за свою свободу: І.Мазепа і його послідовники на чолі з новообраним гетьманом П.Орликом виступили проти московитів та перейшли під протекцію шведського короля, оскільки, попри спільну віру, «московська держава задумала народ вільний козацький затягнути в ярмо». При цьому (явно не випадково) згадано аналогічний крок Б.Хмельницького, котрий «звільняв Вітчизну» під захистом Карла X та у союзі з кримським ханом. Текст завершує констатація важливості укладення «*pacta conventa*»: після «звільнення Вітчизни» П.Орлик і його наступники мають керуватися «правом», а не «безправством». Відтак гетьман та старшина «домовилися» про права.

Без сумніву, загальна риторика Преамбули націлена на обґрунтування правосуб'єктності козацтва, Війська Запорізького як окремої «політичної нації» («народъ волный малороссийский»)¹¹. При цьому читач одночасно отримує відповідь на

⁹ Riksarkivet. – *Diplomatica Muscovitica*, *Diplomatica Muscovitica Cosacica*, SE/RA/2113/2113.2/1 (1654–1721). Фотокопія: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.71.

¹⁰ Див. фоторепринт та археографічну публікацію тексту преамбули: «Пакти і Конституції» Української козацької держави... – С.125–133.

¹¹ Докл. див.: *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001. – С.205–221. Висновки й підходи автора не втрачають актуальності донині.

питання «хто ми?», а також обґрунтований виклад причин відходу від московської протекції та нової боротьби. Центральним аргументом виступає обстоювання справедливості права на опір, характерного для політичної культури шляхти Речі Посполитої – колишньої «*patria*» творців Гетьманщини та їхніх спадкоємців в особі П.Орлика й інших мазепинців. У зв'язку з цим у тексті деталізовано порушені права Війська та додано, що це сталося «во мѣсто вдячности и респектовъ за такъ многіе вѣрныя службы и роненіеє на оных».

Саме ж право на опір нав'язане до іншої ключової ідеї Преамбули – про право-суб'єктність «народу волного малороссийского/козацкого». Позиціонування козаків окремою політичною спільнотою, що має право на свободу й опір-боротьбу, засноване на пред'явленні його благородних «*origene gentus*» (указівка на походження від хозар). При цьому всі діяння «відважного народу» (а до них віднесено воєнні перемоги хозарських каганів), а потім втрата свободи й боротьба гетьманів Б.Хмельницького та І.Мазепи представляються результатом Божого провидіння. Така, на перший погляд, анахронічна телеологія насправді притаманна тогочасній європейській політико-правовій думці у визначенні загальних засад природного права народів. В якійсь мірі Преамбула перегукується з «*jus gentium*» у тлумаченні Г.Гроція й теоретиків XVII ст., зокрема в тому, що існування будь-якого народу поміж інших виражається у спробах реалізувати своє право у «справедливій боротьбі». Відповідно, у цій системі координат історія та небесний промисел виступають лише константами існування будь-якої політичної спільноти. Поза тим, найголовнішою загальноприйнятою на той час умовою був факт наявності суверена – монарха, наділеного божественним правом. Його ж відсутність у козацькому випадку компенсувалася згадками у Преамбулі шведських королів Карла X й Карла XII. Відповідно, вони не просто виступають патронами в боротьбі Б.Хмельницького за визволення від «ляхів» або ж в опорі І.Мазепи московській «тиранії», а й забезпечують загальну легітимізацію діянь згаданих козацьких провідників.

Утім повернімося до заявленого у Преамбулі «історичного паспорта» «народу волного козацкого». Його минуле тут подане дуже стисло, в рамках лише одного з решти риторичних аргументів, ужитих по всьому тексту. Попри це загалом вдається простежити загальні контури козацької історії від її «початку» до моменту ухвалення в Бендерах «Конституції» П.Орлика. Її суть полягає в боротьбі за колись втрачені свободу і права з часу завоювання хозар польськими королями. Сама ж схема історії – це послідовна зміна наступних етапів: 1) діяння хозарських каганів; 2) завоювання хозар польськими правителями; 3) «доба» Б.Хмельницького, який визволив «пародъ порабощенный и ұтысненный» від «панованя полского» та перейшов під протекцію московського царя; 4) «фінал історії», яким стало повстання І.Мазепи проти царя-тирана та боротьба його послідовників.

Схему козацької минувшини із Преамбули дещо деталізовано в аргументації «Реляції про Київ», ключова теза якої заявлена в першому ж реченні: «Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ, намагаючись відірвати його від України» («*Iniuste Moscus praetendit metropolim Ucrainae urbem Kijoviam, eamque ab Ucraina separare conatus*»). Надалі в логічному взаємозв'язку наведено доводи щодо виняткового історичного права козаків на це місто й усю Україну, яке простежується при послідовному згадуванні кожного «історичного етапу».

Так, при згадці «початків» спростовується династичне право московського царя Петра I як нащадка Рюриковичів на Київ. Цю ідею втілено в повідомленні, що козацькі предки – хозарські кагани – збирали данину з київських князів до появи тут Рюрика з Новгороду та його нащадків. Наступний «історичний етап» маркує повідомлення про підкорення польським королем Болеславом Хоробрим

усієї «Батьківщини козаків» із Києвом. У такий спосіб «скорочується» період, коли Рюриковичі контролювали Київ, а з ним і козацьких предків. Але ця очевидна для обізнаного читача думка не артикулюється прямо, оскільки укладач «Реляції про Київ» надалі говорить про чергову сторінку козацького минулого – повстання Б.Хмельницького, котрий «у збройному зв'язку» з Кримом «звільнив» місто та «всю неподільну Україну по обох берегах Дніпра як свою стародавню спадщину». І, нарешті, фінальний аргумент звернений до «сучасності» – заперечення передачі Києва московитам на підставі «Вічного миру» 1686 р. Автор «Реляції...» наполягає на юридичній нікчемності відповідного пункту в договорі «вічної приязні» у власному твердженні, що на той час козаки вже більше тридцяти років володіли містом, адже «поляки визнали його козацькою власністю за давнішими угодами».

Друга, суттєво менша, частина тексту оперує тезою, що Київ – «ключ до України». Автор трактату стверджує, що московити «беззаконно прагнуть» міста лише тому, що «вся Україна підніметься у прагненні звільнитися від їхнього ярма». Київ розташований у середині України, через це вона «завжди матиме зв'язані руки у справі свого захисту, якщо московити зберігатимуть силу в її центрі й матимуть змогу її якнайтісніше уярмлювати за будь-якої нагоди та за власною волею». Важливо, що окреслення значення Києва супроводжено коротко висловленою ідеєю, що Україна «завжди була неподільною». Ще раніше вжито визначення «вся неподільна Україна по обох берегах Дніпра».

Трактат підсумовано окресленням належної козакам території: «Україна включає у себе також інші князівства Чернігівське та Сіверське, і до них московит теж не має жодного законного відношення, оскільки вони ніколи не були в його володінні». Утім ця теза не підсилена додатковим коментарем.

Принципово важливо зауважити: в інтерпретаціях козацького минулого в «Реляції про Київ» головними героями є не володарі, а «політичні нації» – козаки і їхні «предки» хозари, московити (моски) та поляки. Суверени фігурують лише у згадках давніх подій, і це – хозарські кагани, підвладні їм київські князі, Рюрик і, нарешті, польський король Болеслав Хоробрий. У подальшому викладі згадано тільки ім'я гетьмана Богдана Хмельницького як керманіча «козацького народу», котрий підняв повстання проти польського панування. Доволі показове те, що автор трактату жодного разу не обмовляється про суверена московитів – навіть у згадках про володіння Києвом. Не виключено, це зроблено задля уникнення підстав для додаткового коментування династичного права московського царя на місто, доти прийнятого в політичній риториці Гетьманщини з часу Переяслава-1654. Заразом таке замовчання затіняє видимість конфлікту між правом суверена та його колишніми підданими. Зрештою (це найімовірніше) автор «Реляції...» осмислював політику й минулі діяння «козацького народу» в рамках природного права та «*jus gentium*», як і у Преамбулі. Адже обидва тексти з різних перспектив проводили ідею повної окремішності «козацького народу» від московитів та їхнього суверена. Спробуємо надалі докладніше пояснити, які тексти й ідеї могли стати основою для формулювання нового образу «козацької нації» та її минулого у Преамбулі й «Реляції...».

Маніфестація суверенності «козацької нації» та її «власної» історії у згаданих текстах засновані на особливій інтерпретації хозарських «*origene gentum*» козаків. У цих творах хозарські кагани виступають родоначальниками «козацької нації», відділеної від московитів та династичного наративу Рюриковичів. Таке трактування було новим і суперечило усталеним доти концептам у риториці світської й духовної

еліти Гетьманщини напередодні подій 1708–1709 рр. Обговоримо докладніше особливості змін у трактуванні хозар в «історичному паспорті» козаків.

Від часу артикулювання у виданні «Скарбниці потребної» Йоаникія (Галятівського) 1676 р. ідеї зв'язку козаків із хозарами аж до 1710-х рр. не вдається зафіксувати якихось прямих рефлексій відносно окремішності козаків. Навпаки, у «Синописі» – авторитетному історичному читиві для світської та церковної еліти Гетьманщини (перше видання 1674 р.) – хозари напряду прив'язані до руського загалу й до киево-руського нарративу у цілому. У короткій главі «О козарѣхъ» їх віднесено до «людѣй Рускихъ жѣ народовъ», тому повідомлення про їх підкорення князем Святославом Ігоревичем видається цілком закономірним явищем. Показова репліка в іншій главі «Синописиса», присвяченій опису діянь київського Святослава, де це його завоювання подано так: «подби под свою область Козарѣй, людѣй Россійскихъ же народовъ»¹².

Імовірно, з цих міркувань виходив і Галятівський у короткій згадці «версії деяких мудрих людей» про походження назви козаків від хозар. Її супроводжено коротким уточненням про «приведення хозар до послушенства» князем Святославом. І тут важливо мати на увазі, що сам автор не вважав хозарське коріння достойною похвалою козакам та їхньому гетьманові І.Самойловичу¹³. Адже далі Галятівський пристає до версії «иныхъ людей мудрыхъ» про походження назви козаків від зодіакального знаку Козерога як до більш вірогідної¹⁴. В будь-якому разі вжита у цьому творі асоціація козаків із давніми хозарами радше символічна алюзія вишуканого барокового твору та відіграє роль «риторичного подobenства» (саме таке визначення вжив Галятівський у своєму «Ключі розуміння» 1659 р., тогочасному посібнику з риторики) в пишномовній похвалі козацькому реґіментареві¹⁵.

З іншого боку, власний нерозривний зв'язок із Руссю та її минулим однозначно декларувався й у самому козацькому середовищі, причому П.Орликом. На початку своєї кар'єри в панегірику «Alcydes Rossiyski» 1695 р. він ідентифікував усіх мешканців Гетьманщини «росами» або «роксоланами». Так, в описі війни з татарами й турками козаки не відособлюються спеціальним етногенетичним маркером: на питання «z kimże Aziatyckie Mars bije Tyranу?» в тексті вміщено коротку відповідь: «z Roxolany»¹⁶. У даному випадку козаки нарівні з усіма виступають нащадками давнього руського (роксоланського) народу¹⁷, «земля» якого означена у прикметниковому звороті «w Rosskiey dziedzinnie». При цьому самих очільників Війська Запорізького – полковників С.Палія та гетьмана І.Мазепу – названо «двома роськими Гекторами у Вітчизні»¹⁸.

Важливо, що в перші десятиліття правління І.Мазепи в Києві було впорядковано оповідь про козацьких першопредків. Відомим проміжним результатом цих

¹² Цит. за факсимільним вид.: Sinopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von H.Rothe. – Cologne, 1983. – S.182.

¹³ Асоціація козаків із давніми хозарами у цьому творі є складовою передмови-присвяти І.Самойловичу як патронові Єлещького монастиря.

¹⁴ Цит. за: Йоаникіій Галятівський. Ключ розуміння. – К., 1985. – С.347.

¹⁵ Це може зайве вказувати на те, що Галятівський і справді був ініціатором ідеї ототожнення козаків із хозарами. А якщо точніше, відомий ерудит «реанімував» ідею М.Стрийковського, на якого й послався безпосередньо. Див. докл.: Plokby S. The Origins of the Slavic Nations: Pre-Modern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. – Cambridge, Mass., 2006. – P.341.

¹⁶ Alcides Rossiyski Triumfalnym Lawrem ukoronowany Іaśnie Wielmożny Іegomość Pan. Іan Mazepa Hetman Woysk Іch Carckiego Przeswіetnego Maіestatu Zaporozskich... – Wilno, 1695. – Fol.21.

¹⁷ Про вживання назв «роксолани» та «Роксоланія» див.: Яковенко Н.М. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. – Т.1: Ідентичність / Ред. О.Бетлій, К.Диса. – К., 2009. – С.62–68.

¹⁸ Alcides Rossiyski... – Fol.14v.

зусиль можна вважати текст про хозар, уміщений у форматі довідки-доповнення до «Житія св. Константина й Мефодія» у виданні чергового тому «Житій святих» Дмитрія (Туптала) 1700 р. На основі різних джерел автор запропонував яскраву картину воєнних діянь хозар, співмірну за своїм масштабом легендарним сарматам польських хронік¹⁹. З іншого боку, Туптало спробував прояснити зв'язок між давніми хозарами з сучасними йому козаками. Цілком очікувано, його віднайдено у тривалому періоді між князем Святославом і литовським Гедиміном: у тексті відзначено факт почергового підкорення хозар печенігами, половцями та ханом Батиєм. За цим ужито риторичну фразу загального плану без додаткової деталізації: «Половцовъ оубо и Печенѣговъ память погибе есми, а Козаровъ имени память оста въ Малороссійскомъ ннѣ воинствѣ крѣпкомъ, подобнѣ тому, зѣло мало премѣнно именуемомъ»²⁰.

Спроби впорядкування версії «початків» козацтва Дмитрієм (Тупталом), сином козацького сотника та яскравим представником наближеної до гетьмана І.Мазепи церковної еліти, засвідчує оформлення політичної ідеології «господарів Вітчизни». Концептуально її буде довершено у цілісному наративі козацького минулого «Літопису Грабянки» – першій і найавторитетнішій історичній синтезі для всього XVIII ст.²¹ При цьому звернення до хозарської легенди в період 1670–1710 рр. не супроводжувалися навіть натяками про дистанцію від «руських народів», підвладних московським протекторам. Навпаки, всі згадки в тогочасному письменстві про хозар (включно з «Синописом») містили ремарки про їх підкорення князем Святославом, предком московських правителів. Це цілком очікувано, оскільки не суперечило засадам підданства Війська Запорізького, більше того, непрямо натякало на його «витоки».

Дослідники традиційно зауважують на функціональній аналогії хозарського міфу козаків з ідеологією сарматизму річпосполитської шляхти²². Справді, хозарські «origene gentum» ідейно підкріплювали статус козаків як військової корпорації, що здавна шукала способи обґрунтувати свої амбіції, дорівнявшись до річпосполитської шляхти²³. Однак якщо для останньої фінал історії сарматів унаочнювався існуванням їх власної Речі Посполитої зі своїм виборним монархом, то хозарська легенда могла надати скромніші перспективи через підлеглість козацької державності. Визнання хозарського коріння надавало благородства і статусності, водночас мало вписатися в рамки існуючого підданства. Чи не через це всі згадки діянь хозар у тогочасному письменстві постійно супроводжувалися переказом повідомлення «Синописа» про їх підкорення київським князем Святославом?

Під впливом подій 1709 р. П.Орлик із тісним колом однодумців здійснив повну ревізію козацького наративу, що почав формуватися напередодні. Хозарські кагани тепер постають «початком» історії козаків як окремого народу. Відповідно, у Преамбулі козаки ідентифікуються вільним народом через своє походження від них. Водночас у «Реляції про Київ» походження від хозар визначає за козаками ексклюзивне право володіння всією Україною та її «столичним містом».

¹⁹ Див. джерелознавчий коментар цієї глави Туптала: *Бовгиря А.М.* До питання про джерела «Літопису Грабянки» // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.16. – К., 2016. – С.303–306.

²⁰ [Дмитрій (Туптало)]. Книга житій святих во славу Святыя Животворящия Троици на три місяці – март, апріль, май. – К., 1700. – Арк.543.

²¹ Докл. див.: *Бовгиря А.М.* «Хозары во козаки именуются посем»: этногенетические концепты в украинских текстах XVII–XVIII вв. // Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства. – Москва, 2017. – С.291–306.

²² *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина... – С.222–223. Про ідеологію сарматизму та її рецепцію в Україні див.: *Лескинен М.В.* Мифы и образы сарматизма: Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. – Москва, 2002.

²³ Про владні амбіції та вподобання козацької еліти див.: *Яковенко Н.М.* «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (до початку XVIII ст.) // *Ії ж.* Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.397–426.

З іншого боку, трактування цих двох творів можна вважати першою заявкою на відмежування козаків від киево-руського минулого. При цьому додамо, остаточний розрив із княжою Руссю яскраво демонструє перша стаття «Конституції». Її декларацію про необхідність повернення православної Київської митрополії під юрисдикцію Константинополя підкріплено «історичним аргументом» про хрещення від хозарських каганів. Яка логіка цього аргументу? У згаданій довідці про хозар Димитрія (Туптала) відзначено про їх навернення задовго до хрещення князя Володимира, і в контексті всього тексту це повідомлення вжито як загальну похвалу героїчних діянь «людей рицарських». Натомість П.Орлик зі сподвижниками тлумачать це свідченням окремішності козаків, і в такий спосіб повністю відгороджуються від Володимирового хрещення – центральної теми в наративі княжої Русі, оформленому та пропагованому у виданнях київського «Синописа» останньої чверті XVII ст.

Парадоксально, попри пряме опонування ключовій ідеї «Синописа» щодо династичного права московського царя на Київ, укладачі «Реляції про Київ» відштовхуються від традиційних сюжетів цього наративу. Це стосується повідомлень про початковий контроль хозарами київських князів, їх стосунків до Рюриковичів, а також окреслення меж ключових історичних періодів/переломів. Так, на відміну від «Синописа», в «Реляції...» хозарські кагани відчужуються від Рюриковичів разом із першими київськими князями як їхніми данниками. Тим самим звичний сюжет наративу Рюриковичів перетворюється в акт початку іншої козацької історії.

Наступною новацією в «Реляції про Київ» є твердження про завоювання міста і «стародавньої спадщини» козаків польським королем Болеславом Хоробрим (ця теза наявна також і у Преамбулі). Цей хід П.Орлика заснований на зверненні до давнього й популярного в польській історіографії топосу про тріумфальний вступ до Києва цього володаря через Золоті ворота. В «Анналах» Я.Длugoша 1480-х рр. та відомих хроніках XVI ст. останнє витлумачено як підкорення всієї Русі²⁴. Зауважимо, саме цей сюжет обговорювався на кількох засіданнях Люблінського унійного сейму 1569 р. як аргумент належності Києва та Русі Короні Польській²⁵. Його було покладено в основу королівських універсалів про приєднання цих теренів до Корони²⁶. Натомість у контексті «Реляції...» апелювання до тріумфу короля Болеслава в Києві є черговим дистанціюванням від наративу княжої Русі, що завдяки «Синопису» асоціювався винятково з династичним правом московського царя на Київ.

З іншого боку, нове трактування в «Реляції...» ролі короля Болеслава в початковій історії Києва суттєво обмежувало загальноприйняту в той час тривалість «княжої доби». Уточнимо, для читача «Синописа» незаперечним було те, що панування нащадків Рюрика в Києві перервалося завоюванням Батия, а пізніше – литовського князя Гедиміна. Як висловився у середині XVII ст. укладач світського «Літопису Бінвільського»: «Монархия руская трвала аж до Батия, царя татарского»²⁷. Водночас подовження «польської доби» не суперечило у цілому її загальному трактуванню в текстах-попередниках «Реляції...» з повідомленнями про козацьке минуле. Згадаймо Густинський літопис 1630-х рр., який першим із відомих українських історичних наративів XVII ст. містив окрему невелику главу «О началѣ козаков». У ній козацькі діяння фактично починаються з XVI ст. – часу польських королів Стефана

²⁴ Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Ks.1-2. – Warszawa, 2009. – S.334; Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowski (1582). – Warszawa, 1846. – S.156; *Gwagnin A.* Kronika Sarmacyey Europejskiej, w której się zamyka królestwo Polskie. – Ks.III. – Kraków, 1611. – S.401.

²⁵ Дневник люблинского сейма 1569 г. – Санкт-Петербург, 1869. – С.392–393, 405.

²⁶ Люблінська унія 1569 р.: Правові акти / Передм. й упор. Г.Літвін. – К., 2019. – С.38–39, 123.

²⁷ Цит. за публ.: *Мицик Ю.А.* Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Серія «Історичні науки». – Т.20. – Ч.2. – К., 2002. – С.73.

Батерія і двох Сигізмундів, що співвідносився з організаційним та юридичним становленням козацтва як політичної спільноти²⁸. Відповідні повідомлення глави цього наративу через півстоліття «реанімувалися» в розповідях про козаків у текстах Йоаникія (Галатовського) та «Літописі Грабянки».

Нарешті, ще однією примітною рефлексією укладачів «Реляції про Київ» є переосмислення тягlosti між козаками та їхніми хозарськими предками. Тут хозарське минуле повністю ототожнюється з козацьким. Тож гетьман Б.Хмельницький постає у символічній ролі нового кагана, котрий відвоював у поляків усю «стародавню спадщину козаків», а потім добровільно вступив у підданство московському цареві. Тобто в «Реляції...» немає навіть слідів існування дилеми відносно «перетікання» діянь хозар і козаків, яку до того намагався розв'язати Димитрій (Туптало). Тож, якщо спростити, схема козацького минулого в «Реляції...» виглядає так: правління і хрещення каганів, що далі змінилося тривалим періодом підкорення хазар Рюриковичами й польськими королями, а потім знову відновилося завдяки війні Б.Хмельницького. Така загальна рамка розуміння козацької історії може вважатися продуктом рефлексії відносно природного права та суверенітету «козацького народу».

У підсумку співвіднесення візії хазарського міфу «Реляції про Київ» та Преамбули з відомими текстами світської й церковної еліти Гетьманщини останньої чверті XVII – початку XVIII ст. дає змогу глибше зрозуміти вплив важливих політичних подій на усвідомлення власного минулого та ідентичності. П.Орлик разом із невеликою кількістю мазепинців в еміграції опинився перед необхідністю сформулювати й аргументувати гасла боротьби з московським царем. На допомогу стали ідеї, тексти, створені напередодні вдома. Їх було піддано повній ревізії і в результаті сформовано цілком нові інтерпретації козацького минулого, на основі котрих можна було б сконструювати логічно стрункий і переконливий наратив. Утім це відбулося не в європейській еміграції, а у самій Наддніпрянській Україні на основі «Літопису Грабянки». Як представив С.Плохій, цей твір став підґрунтям для формування козацького міфу в образі «Історії русів», яка, своєю чергою, спровокує оформлення впродовж XIX ст. власне українського національного наративу²⁹.

10 червня 1710 р., за кілька місяців після обрання П.Орлика та схвалення Конституції, в таборі мазепинців у Бендерах було підготовлено лист за підписом кошового отамана І.Кириленка у відповідь на звинувачення гетьмана І.Скоропадського. Послання розпочиналося з докору останньому за неправомірне зведення у гетьманство «під московськими мушкетами» та в порушення права вільного вибору. У такий спосіб він добровільно перейшов у «московське ярмо», і, що гірше, потягнув за собою «Отчизну». Як заявлено авторами листа, сам І.Скоропадський не мав реальної влади і був «в'язнем добровільним» князя Голіцина та інших царських воєвод. Такому непривабливому становищу емігранти протиставляли власну позицію. Вони пішли за гетьманом І.Мазепою, котрий «удался в оборону наяснейшого короля его милости шведского для висвобожена тоєй же отчизны з под тяжкаго ярма московского»³⁰. І їхній учинок поставав єдино вірним, оскільки мотивований міркуваннями збереження прав та аналогічний діянням Б.Хмельницького, котрий підняв таку ж боротьбу за визволення з-під «ярма», тільки польського: «Поневаж и перед сим гетман Богдан Хмельницкій з

²⁸ The Hustynja Chronicle / Compiled and with an introduction by O.Tolochko. – [Cambridge, Mass.], 2013. – P.362–364.

²⁹ Плохій С.М. Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій / Пер. з англ. М.Климчука. – К., 2013.

³⁰ Тут і далі цитати з листа наведено за його вид.: Кресін О.В. Політико-правова спадщина... – С.355–362 (додатки).

войском запорожским прислал панства кримского союзних до визволення з под ярма ляхского Украины, не у кого иного засягнл помощи и обороны, тилко у наяснейшого короля шведского, нынешнего королевского величества деда». За логікою аргументації листа-послання, боротьба проти будь-якого «ярма» є не просто природним правом, а закономірністю існування Війська Запорізького. Козаки вчинили законний опір і звільнилися від польської неволі, а в підданство московське перейшли на договірних засадах. Останнє важлива ознака самостійності і правосуб'єктності самої спільноти.

Симптоматично, на підкріплення свідчень легітимності своєї боротьби автори листа заявляли про окремішність козацького народу від московитів через його «хозарське коріння». Відповідне обґрунтування виглядало так (підкреслення наше – Я.З.): Пишеш ваша милость в своем уневерсале, же отторгнулимся от своего природного монархи, его царского величества, а заж, ваша милость, того добре не знаешь, же московские монархи от початку козацкого народу и владения каганов козацких аж до Хмельницкого николи нам не бивали природными панами, леч ми яко сами доброволне без жадного насилия для захования прав и волностей наших поддалися под оборону царскую»³¹.

У загальному плані аналізований лист із Бендер був логічним продовженням ідеологічної боротьби противників і прихильників московського царя, що яскраво відобразилася в маніфестах сторін упродовж 1708–1709 рр. За слушним спостереженням С.Плохія, у закличних універсалах І.Мазепи 1708 р. було вперше чітко артикульовано ідею окремого козацького («малоросійського») народу та його протистояння «великоросійському» на чолі з царем-тираном. Останній порушив права «козацького народу», що спонукало гетьмана стати на захист Вітчизни і змінити протектора³². Лист І.Кириленка яскраво ілюструє подальшу розробку всієї системи аргументації: тепер ішлося про існування окремого «козацького народу», який здавна мав своїх правителів, а отже може вважатися вільним від московитів та їхнього монарха. Тут доречно також зауважити на зміщенні акцентів: ішлося не лише про опір цареві за порушення прав, а й про відокремлення від підвладних йому московитів. Подібний підхід творчо реалізовано в «Реляції про Київ».

У ширшій часовій перспективі ці тексти мазепинців засвідчували дозрівання козацької еліти у формуванні концепції власної політичної та історичної ідентичності. Це виразно простежується при порівнянні аргументів, якими поступово обростала риторика про «свободу» «козацького народу» впродовж попередніх десятиліть існування Гетьманщини. Звернімося, зокрема, до так званого «Маніфесту до європейських правителів» 1658 р., як його ідентифікують в історіографії³³. Вважається, що цей латиномовний текст було підготовлено в оточенні гетьмана І.Виговського у жовтні 1658 р. (найімовірніше Ю.Немиричем) для різних адресатів із метою обґрунтування виступу проти Москви. Обставинами появи «Маніфесту...» було протистояння з московитами після Гадяцького трактату 16 вересня 1658 р., що переросло в повномасштабну війну та ознаменувалося Конотопською битвою в липні 1659 р. Тут докладно представлено підступність політики московських урядовців та нехтування з їхнього боку козацькими правами. При цьому Військо Запорізьке позиціонувалося «вільним народом», подеколи «військовою нацією», що здобулася на особливий статус завдяки звитягам. Примітне зауваження в тексті, що Військо опинилося в

³¹ Там само. – С.359.

³² Плохій С.М. В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи // Соціум. – Вип.6. – К., 2006. – С.274–275.

³³ Текст відомий в єдиному примірнику, у копії з колекції «Cosasica» Національного архіву Швеції: Riksarkivet. RA/2113/2113/2. *Diplomatica Muscovitica Cosasica*. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.57. Першу археографічну публікацію див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора давних актов. – Ч.3. – Т.VI (Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии). – К., 1908. – Док. №СХХVII. – С.362–369.

московському підданстві добровільно та через спільну віру, і це мало б гарантувати дотримання прав. Їх порушення, як читаємо наприкінці «Маніфесту...», спонукало «розпочати законну оборону» та «шукати допомоги сусідів в ім'я своєї свободи»³⁴.

Риторика про власну свободу, порушені права й добровільний вибір московського протектора активно використовувалася при обґрунтуванні чергових антимосковських виступів після 1658 р. Наступним прикладом слугуватимуть тексти сучасника П.Орлика – канцеляриста П.Іваненка (Петрика), котрий у союзі з кримським ханом підняв повстання проти царя. У його закличному універсалі на Січ 1692 р. відзначалося, що попри «доброволне для вѣри християнскоѣ продкове наши поддалися» Москві, однак вона «стараєт всѣх нас починити своими холопами и невольниками» – тож усе це спонукає взятися «за тое дѣло, которое ку цѣлости и охоронѣ милой отчизны нашей Малой Россиѣ и для помноження волностей ваших»³⁵. Петрик, як бачимо, відштовхувався від засадничої категорії свободи і при цьому констатував окремішність «козацького народу». Його самостійність засвідчував твердженням, що московська протекція стала результатом договору. Симптоматично, у пункті 1 угоди Петрика з кримським ханом 1692 р. декларувалося створення самостійного («видільного») князівства Київського й Чернігівського «з усім Військом Запорізьким»³⁶. Таке формулювання засвідчувало усвідомлену спробу відшукати історичне підґрунтя на підтвердження суверенітету козацтва, чиє майбутнє вбачалось у виході з-під московської протекції.

В оточенні І.Мазепи позірно дистанціювалися від свого колишнього соратника. Як не парадоксально, через кілька десятиліть самому І.Мазепі та його послідовникам доведеться взятися за подальшу концептуалізацію ідей свободи козаків та їх розриву з московською протекцією³⁷. Це виразилося заявами про існування окремого «малоросійського» / «козацького» народу в універсалах гетьмана, а після катастрофи під Полтавою та еміграції частини старшини в 1709 р. – у розробці системи історичних аргументів на засвідчення справедливості боротьби козаків із московським царем-протектором. «Конституція» П.Орлика, лист І.Кириленка та «Реляція про Київ» характеризують формування й утвердження серед мазепинців – частини колишньої еліти Гетьманщини – історичної та політичної ідентичності.

Фактично, лист І.Кириленка став першим текстом-транслятором ідеї існування й боротьби «вільного і старожитнього відважного народу козацького», вже артикульованої у Преамбулі. Можемо, отже, говорити про її спільне усвідомлення всіма старшинами та козаками, які опинилися поза своєю «милою Вітчизною» в Бендерах. На той момент вони збиралися з силами та визначалися з гаслами подальшої боротьби, котра впродовж 1710–1712 рр. ще видавалася цілком перспективною. Тут важливо згадати відому записку Г.Орлика про те, що, за спогадами його батька, Преамбулу зі властивою їй розповіддю про історичну долю «козацького народу» по коротких дискусіях усі схвалили одноголосно³⁸.

³⁴ Цит. за перекладом із латини В.Андрушка за ред. В.Нічик (Слово. – 1993. – №11(78). – С.1–4). Див. також: *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С.180–186.

³⁵ Цит. за публ.: *Оглоблин О.П.* З історії української державницької думки доби Мазепи // *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – К.; Нью-Йорк, 2001.

³⁶ *Оглоблин О.П.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І.Багалія. – К., 1927. – С.741.

³⁷ Зуважимо на формальній схожості заявлених способів боротьби та основних союзників. У ст. 3 «Конституції» П.Орлика наголошено, що гетьман повинен підтримувати «відвічний союз і побратимство з Кримським панством». Невипадково в латиномовній версії документа коротко відзначено про походження козаків і татар від спільного кореня. Цього немає у староукраїнському примірнику, утім, здається, на це різночитання дослідники досі не звертали уваги.

³⁸ Див.: *Гриценко П.Ю.* Із текстологічних спостережень над «Договорами і постановами прав і вольностей військових» // «Пакти і Конституції» Української козацької держави... – С.57.

Є підстави вважати, що ці трактування козацького минулого активно «експортувалися» із Бендер у Гетьманщину відразу після свого ухвалення. За тим самим свідченням Г.Орлика, його батько кілька разів передавав в Україну «зложений цифрами» текст «Конституції»³⁹. Подібну активність опосередковано засвідчує факт наявності польськокомовної її версії⁴⁰, виявленої серед паперів Г.Герцика при його арешті московськими агентами у Варшаві. Зрештою, серед паперів генерального хорунжого М.Ханенка, який із часом повернувся з Бендер, зберігався латиномовний примірник «Конституції» (єдиний із відомих на сьогодні), виданий 1847 р.⁴¹ Тож сумніватися у факті поширення її в Гетьманщині не доводиться. Інша справа, що безпосереднє знайомство підневільної козацької старшини з ідеями та образами документа зі зрозумілих причин не могло проявлятися відкрито.

Натомість «Реляція про Київ», котра, як уже йшлося вище, докладніше розвивала окреслену у Преамбулі загальну схему козацького минулого, створювалася для явно іншої аудиторії. Свого часу О.Пріцак пов'язав цей текст із переговорами у Стамбулі, що тривали після воєнної катастрофи Петра І у Прутському поході від кінця 1711 до середини 1713 рр.⁴² За цей час османці двічі оголошували війну та укладали мир із царем (5 квітня 1712, 13 червня 1713 рр.). Нещодавно О.Кресін підтримав цю думку й датував час виникнення «Реляції...» в межах 1711–1713 рр.⁴³ Спробуємо конкретизувати обставини появи пам'ятки, звернувшись до інших документів мазепинців зі збірки «Cosacica».

На початку листопада 1711 р. до Стамбула з кількома дипломатичними інструкціями вирушили від П.Орлика чільні представники Війська Запорізького в особі прилуцького полковника Д.Горленка, генерального судді К.Довгополого, писаря І.Максимовича й осавула Г.Герцика. Очевидно, не всі їх погоджували зі шведським королем та його канцлерами: як відомо, ініціатива гетьмана вести перемовини зі Стамбулом викликала в них спротив. Відтак П.Орлик мусив відмовитися від попереднього наміру особисто очолити посольство. Між тим і мазепинцям, і їхнім шведським протекторам однаково важливо було втягнутися в дипломатичні торги в османській столиці після нещодавнього прутського розгрому московського війська. Останнє давало шанси Карлу XII переламати хід подій на власну користь через підбурювання османців до нових виправ проти московитів. Мазепинці розраховували на, передусім, визнання Портою політичної суб'єктності Війська Запорізького на чолі з П.Орликом на українських теренах, адже за Прутським перемир'ям Петро І уже відмовився від Правобережної України. Безумовно, задля цього потрібно було готуватися до тривалих дипломатичних заходів, навіть ціною визнання султанської протекції. Про це могло йтися у секретних інструкціях посланцям, факт існування котрих пізніше визнав Г.Герцик, щоправда без деталізації їх змісту⁴⁴.

У відомому ж, та явно узгодженому зі шведським монархом, варіанті Військо Запорізьке позиціонувалося союзником Порти під протекторатом короля⁴⁵. Текст

³⁹ Див.: Там само. – С.57–58.

⁴⁰ Див. фотопрепринт: Пилип Орлик і мазепинці: Джерела / Упор. Т.Таїрова-Яковлева. – К., 2022. – С.157–196.

⁴¹ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках / Под ред. О.Бодянского. – Москва, 1847. – С.1–17.

⁴² Pritsak O. Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past... – Р.XXII–XXIV.

⁴³ Скарби шведських архівів... – С.102–105.

⁴⁴ Під час допиту він повідомив, що П.Орлик підготував три інструкції й одна з них була відома тільки І.Максимовичу. Така секретність пояснювалася «сильною противністю» цієї інструкції шведам. Утім останній показав її шведському резидентові у Стамбулі, що надалі викликало сильне роздратування Карла XII на П.Орлика. Див: Пилип Орлик і мазепинці: Джерела. – С.61–63.

⁴⁵ Див.: Переписка и другие бумаги... – С.61–66. Укр. переклад див.: Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В.Кулика. – К., 1994. – С.190–195. Оригінал інструкції зберігається у фонді

розпочинався формулюваннями вдячності туркам у визволенні козацької України обох берегів Дніпра і продовжувався акцентуванням важливості включення до договору з московитами пунктів про звільнення ними всієї України, полонених і навіть згадками озброєння з різних фортець, яке потрібно повернути.

Посланці П.Орлика прибули своєчасно. З донесень П.Шафірова знаємо, що у Стамбулі посилювали вимоги територіальних поступок від Петра I й демонстративно готувалися до нової війни (її навіть було формально оголошено 9 грудня 1711 р.). У процесі перемовин із царськими посланцями візир та його урядовці почали робити заявки відносно Києва й Лівобережної України. За черговим донесенням П.Шафірова (московського посла у Стамбулі в 1711–1714 рр.) від 16–17 лютого 1712 р. великий візир Юсуф-паша повідомив, що для налаштування султана до миру цареві «потрібно поступитися ще чимось малим по той (лівий) бік Дніпра і знов-таки подумати про Київ»⁴⁶. Через кілька днів, 20 лютого, П.Шафірову було передано чергове побажання султана, що його схильність до миру залежатиме від додаткової відмови царя від кількох «провінцій» по лівий бік Дніпра. На це П.Шафіров нібито відповів, що «на лівобережжі Дніпра володіння султана ніколи не було, а від усіх задніпрових міст (на правому березі) цар забере свою руку, окрім Києва від р. Ірпінь до р. Тясмин уздовж Дніпра»⁴⁷. За кілька тижнів, за донесеннями московських резидентів, султан відступився від вимог відносно Києва та лівобережних полків. Як відомо, дипломатичні перипетії між московитами й османцями, з яких намагалися скористатися шведський король із козаками, та в які втягнулися резиденти великих європейських держав, завершилися укладенням Константинопольського миру 5 квітня 1712 р., в тексті якого йшлося лише про відмову царя від Правобережної України та Січі.

Справедливо буде припустити, що тема Києва й лівобережних полків у переговорах османців із московитами від останніх місяців 1711 до квітня 1712 рр. підігрівалась активністю козацьких дипломатів у Стамбулі. Їм сприяла діяльність резидентів шведського короля Карла XII та представників інших прихильних йому дворів у своїх зусиллях налаштувати Порту на подальшу війну. Тож «у портфелі» козацьких посланців Д.Горленка, К.Довгополого, І.Максимовича для цієї нагоди могли бути тексти Преамбули й «Реляції про Київ». Присвячені короткому представленню «козацької нації», її історичного права на всю Україну та її стародавню столицю, ці твори якнайкраще годилися на роль заготовок із необхідними аргументами для початкових перемовин із візиром чи його ближчими урядовцями. Припускаємо імовірність їх використання під час дипломатичних баталій у Стамбулі у грудні 1711 та в перші місяці 1712 рр. Тим більше, що ці твори, як і всі інші тексти, про які йтиметься далі, писані одним почерком, схожим з оригінальними листами з автографом генерального писаря І.Максимовича.

Імовірність і потребу в аргументах, заявлених у текстах Преамбули та «Реляції про Київ», опосередковано засвідчують два коротких листи-донесення І.Максимовича невстановленому адресату, що збереглися серед тих самих паперів мазепинців. Перший (розлогіший) лист датовано 20 лютого (без року, але це явно 1712-й). Припускаємо також, що він призначався шведському королю Карлу XII. В ньому частково відображено особливості дипломатичної комунікації, а головне – цілеспрямовані спроби вплинути на позицію великого візира відносно Києва та всієї України в перемовинах із московитами. І.Максимович обіцяв, «ми будемо дбати про

«Cosacica»: Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.79.

⁴⁶ Цит. за: Артамонов В.А. Турецко-русская война 1710–1713 гг. – Москва, 2019. – С.276.

⁴⁷ Там же. – С.280.

Київ з усіх сил», аби його «від московитів відтягнути». Тож генеральний писар планував знову звернутися з цього приводу до кях'ї (службовця палацу візира) «з цим питанням» і після отримання від нього відповіді та ухвалення загального рішення «повідомити вашій королівській величності»⁴⁸. У приписці до листа відправник також повідомляв про розходження між Багрі-агою та ханом⁴⁹.

Попри неясність багатьох формулювань (вони, проте, мали бути добре відомими адресату, оскільки лист видається лише одним із подібних донесень), складається враження, що станом на 20 лютого 1712 р. у Стамбулі були близькі до ухвалення загального рішення стосовно миру з московитами і визначилися з обсягом територіальних претензій. На це натякав і другий (коротший) лист І.Максимовича, в якому повідомлялося про очікування «завершення справи у великому дивані» до березня⁵⁰.

Згадані два листи І.Максимовича, не введені досі до наукового обігу, яскраво ілюструють дипломатичну діяльність мазепинців у Порті. Водночас вони доповнюють інформацію з давно відомого дослідникам послання Д.Горленка до П.Орлика від 27 лютого 1712 р. зі Стамбула, де йшлося про фіналізацію домовленостей османців із московитами: великий візир давав знати козацьким політикам про вже визначені умови миру, за яким Київ і вся Лівобережна Україна залишаться за царем. Д.Горленко відзначав, що, «знаючи важливість Києва для всієї України, будемо старатися, щоб Київ при вас (тобто при гетьманській булаві) надалі був» (підкреслення наше – Я.З.)⁵¹.

Зусилля, про які згадував Д.Горленко, від кінця 1711 та в перші місяці 1712 рр. могли зводитися до постійних переконувальних візира, його оточення в можливості існування Війська Запорізького як окремої політичної структури, а головне – в межах обох берегів Дніпра включно з Києвом. Переваги такої перспективи пояснювали тим, що Порта отримає водночас союзника на своїх північних кордонах і форпост від агресивних московитів.

Припускаємо, на початку перемовин І.Максимович з однодумцями мали б удатися до загального представлення «козацького народу», його боротьби та історичних прав (і тим самим засвідчити власну легітимність). Тут якраз допомагали тексти Преамбули та «Реляції про Київ». У подальшому, як бачимо з листів за лютий 1712 р., потрібними виявились аргументи іншого плану. Те, що на той момент вони вже були сформульованими, можна дізнатися зі спеціального звернення до султана, латиномовна копія котрого збереглася серед паперів мазепинців (його заголовок: «Interpretatio Supplicis Libelli ad Imperatorem»)⁵². Текст без дати, але за викладеним добре співвідноситься зі змістом переговорів у лютому, про які повідомляли представники П.Орлика та московські резиденти. На початку в ньому чітко задекларовано наміри Війська Запорізького боротися з московитами за Київ, і що Порта робить велику помилку, укладаючи з останніми мир без претензії на це місто. Через таку домовленість козаки мусять підніматися на війну з московитами, адже «Київ є серцем нашої батьківщини [...] знаходиться практично всередині України» й контроль над ним веде до підкорення всієї козацької країни. Відповідно, козаки змушені

⁴⁸ Оригінал листа з печаткою: Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.80.

⁴⁹ Із кримським володарем Військо Запорізьке пов'язував союзний договір 1711 р. Безперечно, посередництво хана було важливим для впливу на візира.

⁵⁰ Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.81.

⁵¹ Як відомо, лист до адресата не дійшов та опинився в гетьмана І.Скоропадського. Див. докл.: *Костомаров Н.И.* Мазепа і мазепинці. – Санкт-Петербург, 1885. – С.663–664; *Субтельний О.* Мазепинці... – С.90.

⁵² Розпочинається зі вказівки, що це переклад із тексту, «внесеного до книги прохань до імператора» (тобто султана). Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.70.

опиратися, і про це дуже важливо знати Порті, оскільки «моск не соромиться декларувати, що піде на захоплення» її земель (а це «обов'язково станеться, якщо він переможе шведського короля та всю Україну»). Звернення завершується наведенням історичних прецедентів про успішність спроб вигнати московитів з України. Першим прикладом названо перемогу під Конотопом гетьмана І.Виговського у союзі з Кримом. Другим – поразку князя Шереметева від татар, після якої «від них відділився гетьман Георгій (Юрій) Хмельницький». До наступного прецеденту віднесено діяння гетьмана І.Брюховецького, котрий нібито «підняв зброю в усіх містах і укріпленнях [...] та повторно звільнив від москвів усю Україну». Наведені у проханні історичні приклади були маніпулятивними та використовувалися з риторичною метою – переконати, що майбутня війна козаків із московитами може бути успішною, тож в інтересах султана та всієї Порті її підтримати. Як випливає з логіки листа, турецька підтримка може бути здійснена вже у ході перемовин із московитами, що тривали у Стамбулі, тож потрібно зобов'язати їх залишити Київ та всю Україну.

Обговорений прохальний лист на адресу султана розвиває в іншому контексті аргументи «Реляції про Київ» про центральність цього міста для всієї козацької України в політичному та історичному відношеннях. Водночас на засадах ідей трактату П.Орлик 10 березня 1712 р. листовно звернувся до великого візира Юсуфа-паші. Його ключова декларація втілювалася у фразі: «ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь із голови без тіла чи з тіла без голови?»⁵³. Цю тезу супроводжувала множина аргументів про значимість міста як давньої столиці, релігійного центру (прийняття віри, важливі святині), а також головного осередку освіти «роксоланського народу». Надалі констатувалося, що контроль над Києвом забезпечить московитам можливість заволодіти всією Україною, і в перспективі вони матимуть плацдарм для наступу на саму Османську імперію. Останнє споріднювало цей текст із розглянутим вище листом до султана, який, найімовірніше, І.Максимович, Д.Горленко та К.Довгополий подали у Стамбулі напередодні.

Необхідно зауважити, що з цими текстами ідейно перегукуються інші два латиномовні трактати мазепинців із фонду «Cosacica». Вони писані тим самим почерком (близьким до руки І.Максимовича), і, можливо, є продуктом рефлексій на тему минулого й боротьби «козацького народу», спровоковані переговорами у Стамбулі. Обидва тексти видаються недопрацьованими остаточно. Перший із них – «Правдива реляція про козаків і про Київ» («Relatio vera de Cosacis et De Kijovia») – в основі своїй є сумою виписок про Київське воєводство та козаків із латиномовного «Опису Польщі» А.Целларія 1659 р.⁵⁴ Їх не допасовано до якогось центрального аргументу. Проте виписки супроводжено власними інтерпретаціями укладача про належність усієї України козакам за «стародавнім правом», поновленим війною Б.Хмельницького проти «ляхів» та його угодою з московським царем 1654 р.⁵⁵ Другий трактат – «Короткий виклад причин, через які Україна з Військом Запорізьким змушена вийти з московської протекції» («Brevis deductio causarum...») – присвячений обґрунтуванню причин повстання І.Мазепи проти московської протекції⁵⁶. Його автор відштовхується від ідей «Реляції про Київ» та

⁵³ Див.: Переписка и другие бумаги... – С.57–60.

⁵⁴ Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.69. Текст публікувався з перекладом: Скарби шведських архівів... – С.161–163.

⁵⁵ О.Кресін і О.Малишев припускають, що цей трактат створив І.Максимович, причому на основі інших ідей, аніж «Реляція про Київ». Див.: Скарби шведських архівів... – С.103; Малишев О.О. Козацька реляція про Київ як столицю України... – С.71.

⁵⁶ Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomata Muscovitica Cosacica. – Vol.1. Фотокопія: ЦДІАК України. – Ф.2236. – Оп.1. – Спр.68. Коментар і переклад твору див.: Грушевський М.С. Шведсько-український союз 1708 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.92. – Л., 1909. – С.7–20.

Преамбули щодо природного права «стародавнього народу козацького» піднімати-ся на війну за свою свободу й порушені права. Саме так зробили Б.Хмельницький та І.Мазепа. Надалі автор розкриває мотиви боротьби останнього з московитами, звертаючись до інтерпретації протистоянь із царськими військами гетьманів Ю.Хмельницького та І.Брюховецького. Ці пояснення викладено по пунктах (із заявлених чотирьох прописано три) й, симптоматично, ці рефлексії прямо перегукуються з текстом аналізованого вище листовного звернення до турецького султана.

Як відомо, дипломатичні зусилля мазепинців у Стамбулі мали обмежений успіх. У березні (за припущеннями інших дослідників – у травні) 1712 р. султан надав П.Орлику привілей на визнання його правителем лише Правобережної України без Києва⁵⁷. З тексту видно, що османці спиралися на власні історичні прецеденти: П.Орлика визнавали володарем одного з берегів Дніпра «на тих засадах і таким чином, як Петро Дорошенко, що залишався під захистом нашої держави»⁵⁸.

Невдовзі після султанського привілею й оголошення мирного договору у Стамбулі П.Орлик підготував «Маніфест до володарів Європи» (його умовно датують 4 квітня 1712 р.)⁵⁹. Як заявлено на початку, метою документа було надання пояснень, чому гетьман звернувся по допомогу до Османської імперії та підняв повстання проти московського царя. Заявлені аргументи фактично стали декларацією самостійності «козацької нації» та легітимності її нинішньої боротьби на основі природного права та історичних прецедентів (у цьому випадку – винятково війна Б.Хмельницького). Дослідники кваліфікують «Маніфест...» спробою П.Орлика представити фактичний османський протекторат таким, що не суперечить «опіці шведського короля». Тож у тексті спеціально відзначалося, що «султан пообіцяв відновити давню державу», явно часів Б.Хмельницького, котрий, наголошувалося, поводився як вільний володар «ні під чиєю протекцією»⁶⁰.

З іншого боку, цей риторично вишуканий «Маніфест до володарів Європи» став черговою спробою мазепинців заявити про визначену правом та історією самостійність (а, можливо, і суверенітет) козаків. І у цьому випадку, як і в багатьох подібних заявках (листах чи меморіалах) гетьмана-емігранта та його сподвижників наступних кількох десятиліть, зрозуміти їхні апеляції до образу «козацького народу», його історичного та природного права стає можливим завдяки зверненню до «Конституції» й «Реляції про Київ». Написані в непростих обставинах і в перші роки ще, здавалося б, перспективних сподівань виправити ситуацію після Полтави-1709, ці твори містили концептуально довершене представлення козацької політичної та історичної традиції. Саме з неї потрібно було розпочинати представлення своєї справи мазепинцям при різних європейських дворах⁶¹. У цьому й полягає внесок Пилипа Орлика як політика. Він першим чітко сформулював ідею державності та історії «козацької нації», і невтомно боровся за її політичну реалізацію в тогочасній Європі.

⁵⁷ Документ дійшов у різних версіях, їх основна відмінність у датуванні й визначенні підвладних гетьманові територій. Див. докл.: *Приймак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // *Український археографічний щорічник*. – Вип.1. – К., 1992. – С.307–320.

⁵⁸ Цит. за: *Субтельний О.* Мазепинці... – С.91–92.

⁵⁹ Див. публікацію перекладу: *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина... – С.379–382 (додатки).

⁶⁰ *Субтельний О.* Мазепинці... – С.92.

⁶¹ Про мазепинців та їх діяльність див. докл.: *Дмитришин І.* «Спільна справа», або Мазепинці на французькій службі: невідомі Миревич і Нахимовський // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. – С.190–206; *Ії ж.* Григорій Орлик або Козацька нація у французькій дипломатії. – К., 2019.

REFERENCES

1. Bovhyria, A.M. (2016). Do pytan'nia pro dzherela "Litopysu Hrabianky". *Ukraina v Tsentralno-Skbidnii Yevropi*, 16, 297–306. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Kresin, O.V. (2001). *Polityko-pravova spadshchyna ukrainskoi politychnoi emibratsii pershoi polovyny XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Malyshev, O.O. (2021). Kozatska reliatsiia pro Kyiv yak stolytsiu Ukrainy: nevidomyi dokument poch. XVIII st. *Konstytutsiia – osnova rozvytku derzhavy i suspilstva: Do 25-richchia Konstytutsii Ukrainy: Mat. XII Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 24 chervnia 2021 r.)*, 69–74. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Plokh, S. (2006). *The Origins of the Slavic Nations: Pre-Modern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Mass.
5. Pritsak, O. (1988). Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past, and Future. Introduction. *The Diarish podroyny of Pylyp Orlyk (1727–1731)*. Harvard Library of Early Ukrainian Literature: Texts, 6. Cambridge: Mass.
6. Yakovenko, N.M. (2012). *Dzerkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiaвлення ta ideji v Ukraini XVI – podhatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].

Yaroslav ZATYLIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine;
Senior Research Fellow,
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), yaroslav.zatyliuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

“The Muscovite Illegitimately Claims the Capital City of Ukraine, Kyiv, and Struggles to Break It From Ukraine”: The Scheme of Cossack History in *The Report on Kyiv* And in the Preamble to *The Constitution* by P.Orlyk

Abstract. The article aims at thorough commenting on the Latin-language treatise *The Report on Kyiv*. The author contextualizes the key ideas of *The Report...* and compares them to those expressed in *The Constitution* of the Hetman Pylyp Orlyk, and in the little-explored texts preserved in the Cosacica collection of the National Archives of Sweden, which are authored by the other followers of the Hetman Ivan Mazepa. It was specifically important to suggest an explanation, why the single copy of *The Report...* has been preserved in the very same document as the preamble of the mentioned *The Constitution*, which is separated from its major text. **The methodology** of the present scholarship combines the text-critical and narratological approaches to commenting on the text, and also **methodology** of the history of ideas. **The research novelty** of the article is that it introduces little-known sources to the scholarly community, and suggests new conceptual approaches to the interpretation of P.Orlyk's. **Conclusions.** The preamble of *The Constitution* by P.Orlyk demonstrates that the claims for the independence of the “Cossack nation” are justified by its origin, history, and the principles of the natural law. *The Report on Kyiv* is closely linked to the preamble of *The Constitution*, and its purpose is to substantiate the historical rights of the Cossacks for Kyiv, and the “entire Ukraine”, which territory should be indivisible. In the same time, the historical arguments in the document argue that the “Cossack nation” is separate from the Muscovites and their rulers. Both the texts (the preamble and *The Report...*) attempt to reconsider the Cossack *origene gentum* as the sources of the “separate history” and demonstrates the breach with the dominating narrative of *The Synopsis*. Up to that time, the so called Khazars myth has never been interpreted as the evidence that the Cossacks are the politically separate community. Such an original interpretation was exactly the contribution of the Hetman P.Orlyk and the other followers of the former Hetman I.Mazepa. After the dramatic developments of 1708–1709, they urgently needed new ideological justification of the military struggle with the Muscovite tsar. The article also points out that *The Report...* together with the preamble to *The Constitution* could both serve during the negotiations of the P.Orlyk's representatives with the Ottoman Empire in Istanbul in December 1712. The arguments expressed in these documents could be used to justify the Cossack struggle with the Muscovite tsar, and the exclusive rights of the Cossacks for the both banks of the Dnipro river including the city of Kyiv.

Keywords: Orlyk, narrative, “Cossack nation”, right to resistance, Khazars myth, *The Report on Kyiv*, *The Synopsis*, Rurikids.